

प्रकरण चौथे :

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' (१९८८)
व 'अन्वय' (१९९२) ह्या कवितासंग्रहांचे
अभिव्यक्तीविशेष

प्रकरण चौथे :

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' ह्या
कवितासंग्रहांचे अभिव्यक्तीविशेष

४.१. प्रास्ताविक

४.२. अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' ह्या कवितासंग्रहांचे
अभिव्यक्तीविशेष

४.२.१ अश्विनी धोंगडे ह्यांनी योजलेले आकृतिबंध, रचनाप्रकार,
काव्यप्रकार

४.२.२ अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतील प्रतिमा, प्रतीके व
भाषाशैली

४.३. समारोप

४.४. संदर्भ व टीपा

४.१. प्रास्ताविक :

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' ह्या कवितासंग्रहांचे आशयविशेष अभ्यासल्यानंतर आपण ह्या चौथ्या प्रकरणामध्ये स्त्रीजीवनाची अभिव्यक्ती ह्या कवितांमधून कशाप्रकारे झाली आहे, ह्याचा शोध घेणार आहोत. कवयित्रीने हाताळलेले रचनाप्रकार, आकृतिबंध व काव्यप्रकार, तसेच वापरलेल्या प्रतिमा-प्रतीके, योजलेली भाषाशैली ह्यांचा ह्या शोधातून अधिक उलगडा करून घेता येईल.

४.२. अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' (१९८८) व 'अन्वय' (१९९२) ह्या कवितासंग्रहांचे अभिव्यक्तीविशेष :

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी आपल्या कवितेतून स्त्रीजीवनाची अनेक अंगे मांडली. त्यामुळे मराठी स्त्रियांचे, विशेषतः महानगरीय मराठी स्त्रियांचे जीवन ह्या कालखंडात कसे होते, ह्यावर अधिक प्रकाश पडला आहे. त्यातून कवयित्रीचे जीवनविषयक मानवतावादी चिंतन व्यक्त झाले आहे. तसेच त्यातून जीवनाकडे पाहण्याची त्यांची स्वतंत्र दृष्टीही व्यक्त झाली आहे. स्त्रीजीवनाची ही अभिव्यक्ती कोणकोणत्या रचनाप्रकारांमधून, आकृतिबंधांमधून, काव्यप्रकारांमधून झाली आहे, ते आता पाहू.

४.२.१ अश्विनी धोंगडे ह्यांनी योजलेले रचनाप्रकार, आकृतिबंध व काव्यप्रकार :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कवितेच्या क्षेत्रात काव्यरचनेसाठी मुक्त शैलीचा वापर करण्यात येऊ लागला. ह्या मुक्तशैलीने मुक्तछंदात्मक वळण स्वीकारत छंदातील तालाचे बंधनही झुगारून दिले आणि प्रत्यक्ष बोलण्यातील, प्रत्यक्ष निवेदनातील आवेग व सरळपणा स्वीकारला. छंदात्मक ताल सांभाळण्यापेक्षा तिने वाक्यातील ताल, तोल व अंतर्गत भावनेची लय सांभाळण्याचा प्रयत्न केला. १९६० नंतर ही आघाती निवेदनाची मुक्तशैली मराठी

कवितेत स्थिरावलेली दिसते. ह्या कवितांमध्ये वक्तृत्वातील जोरकसपणा असल्यामुळे वाचणाऱ्याच्या मनाला ह्या कविता चटकन् भिडतात. अश्विनी धोंगडे ह्यांनी प्रामुख्याने मुक्तरचनेचा वापर केला आहे. त्याचबरोबर त्यांनी ओवीबद्ध गीतप्रकारांची काव्यनिर्मितीही केली आहे.

‘स्त्रीसूक्त’ मधील ‘सुशिक्षिता’, ‘स्त्रीमुक्ती’, ‘फिर्याद’ ह्यासारख्या कविता स्पष्टीकरण करणाऱ्या आहेत. अश्विनीताईंची भाषा साधी, सरळ असली; तरी अनेकवेळा ती उपरोधात्मक, बोचरी, तिरकस शैलीत होत जाते. पहा :

“बायकोने असावे
बायको सारखे
ब्रेक डायव्हरच्या हाती देऊन
निमूट पळणाऱ्या स्कूटरसारखे”^१

किंवा

“असून सुद्धा साऱ्यात
नसावे कशातच
असू नये आपले काही
होऊ नये कुणाचे काही
निर्लेप तव्यासारखे संसारात रहावे
सरणावरती काही न उरावे”^२

स्त्रीने संसारात कसे रहावे, हे सांगताना निर्लेप तव्याची उपमा उपरोधपूर्ण भाषेत आलेली आहे. ‘स्टॅण्डर्ड’, ‘गरजा’, ‘शेम ऑन हर’, ‘अवलंबिता’, ‘फ्लॅटमध्ये’, ‘बॉन्सॉय’, ‘कॅक्टस’ ह्यासारख्या कविता तिखट उपरोधिक वाटतात.

पहा :

“नॉयलॉनच्या ब्रा आणि मॅचिंग पटीकोट्स
शंभर सव्वाशेला तर पडतात
दीडदोनशेच तर आहेत साड्या
पुरवून पुरवून वापराव्या लागतात
महिन्याचे हजारभर स्वतःसाठी
म्हणजे काही फार नाही.”^३

किंवा

“दारापाशी आहे एक मोठे शेल्ट
चपला सॅन्डल्सचे जणू दुकान
कोणी लाल, कोणी काळ्या
कोणी उंच, कोणी बुटक्या
कोणी वेल्वेटी मऊ
कोणी हार्ड लेदरवाल्या
ज्या जास्त भाग्यवान
त्या कारपर्यंत चालून दमल्या”^४

‘स्टॅन्डर्ड’ व ‘गरजा’ ह्या ‘स्त्रीसूक्त’ मधील कवितांमधून उच्चभ्रू जीवन जगणाऱ्या स्त्रीचे चित्रण येथे तिखट उपरोधपूर्ण भाषेत आलेले आहे. नोकरी-व्यवसायामुळे आर्थिक दर्जा सुधारलेली मध्यमवर्गीय स्त्री, दारबंद फ्लॅट संस्कृतीमुळे उच्चभ्रू जीवन जगण्यात धन्यता मानते. तिला कवयित्रीने तिरकस शैलीत उपरोधाच्या धारेवर धरले आहे. फ्लॅटमध्ये ह्या कवितेत पहा:

“फ्लॅटमध्ये राहिल्यावर
घालावाच लागतो नाईट गाऊन
चेहन्यावरही फिरवावा लागतो हात
ब्युटी पार्लरमध्ये कधी मधी जाऊन

फ्लॅटमध्ये राहिल्यावर हे सारे
आपोआप जमत जाते”^५

नोकरी-व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या अनुभवाचे अतिशय सूक्ष्म चित्रण मिस्कील, खेळकर शैलीत करून कवयित्री स्त्रीजीवनाचे वेगळेच मर्म सांगून जाते. स्त्रीजीवनाचे विविधांगी दर्शन घडविणाऱ्या अश्विनी धोंगडे ह्यांनी विविध काव्यप्रकारांमधून आपले काव्यलेखन केले आहे. आपली कविता प्रभावी होण्यासाठी विविध आविष्कार पद्धतींचा त्यांनी जाणीवपूर्वक वापर केला आहे. वृत्तपत्रातील बातम्यांची कात्रणे, दिनविशेष, जाहिराती, कॉम्प्युटर, उत्तरपद्धती, किराणा मालाची यादी इत्यादी अनेक आकृतिबंधांचा त्यांनी वापर केला आहे. उदा. ‘बातम्या’ ह्या कवितेतील बातम्यांची कात्रणे पहा :

“घरगुती भांडणातून पत्नीचा खून
विवाहितेच्या छळ आरोपातून
सबळ पुराव्याअभावी मुक्तता
जाचास कंटाळून विवाहितेची मुलासह आत्महत्या
अंधश्रद्धेचा गैरफायदा घेऊन
बुवाबाजी करणाऱ्यास अटक
महिलांशी अनैतिक संबंध
दीडशे महिलांना फसविले...”^६

नोकरी-व्यवसायातील स्त्रीचा दिन-विशेष पहा :

“आजचा विशेष
ऑफिसमधून आल्यावर
लिंबाचे लोणचे घालणे
उद्याचा विशेष
कॉलेजमधून आल्यावर
कुर्डयाला गहू भिजवणे

परवाचा विशेष
 दरवाखाना बंद झाल्यावर
 घरी येऊन सुरळीच्या वड्या’”७

‘यादी’ ह्या कवितेत बायच्या जन्माला चिकटवलेली वाण सामानाची व कामाची यादी दिलेली आहे :

“तांदूळ ५ किलो
 गहू १० किलो
 भाव दिवसेंदिवस भडकताहेत
 यादीत थोडी काटछाट करायला हवी
 ह. डाळ ३ किलो
 तूर डाळ २ किलो
 वीजेचं बील भरायचंय
 एल्. आय. सी. चा चेक लिहायचाय
 ... किती वर्षानुवर्ष करायची तीच यादी
 कंटाळा १ किलो
 वैताग २ किलो””८

वधूकडून भरमसाठ अपेक्षा करणाऱ्या वरपक्षाकडे ‘पुरुष’ ह्या क्वालिफिकेशनशिवाय काहीच भांडवल नसते, हे व्यक्त करण्यासाठी वधू-वर विषयक जाहिरातीच्या स्वरूपात दोन बाजूंकडील विरोधाभास दाखविला आहे. उदा. ‘छोट्या जाहिराती’ ह्या कवितेतील पुढील काव्यपंक्ती पहा :

विवाहविषयक
 “वधू पाहिजे - उंची ५ फूट ३॥ इंच
 वय २१॥ वर्षे
 स्वच्छ गोरी, कोवळी
 देखणी, सडपातळ बांध्याची

उच्च पदवीधर, नोकरी करणारी
 (सर्व पैसे नवऱ्याकडे ठेवणारी)
 वर पाहिजे - कोणतीही अट नाही
 (फक्त पुरुष हवा) प्रौढ, प्रथमवर
 सापत्य विधुर, कोणीही चालेल”

‘ती एक मिनी कॉम्प्युटर’ ह्या कवितेत कवयित्रीने प्रश्नांची उत्तरे चोख देणाऱ्या
 कॉम्प्युटरचे आणि स्त्रीचे नाते जोडले आहे. ते पुढीलप्रमाणे -

“माझा गंजिफ्रॉक कुठाय?
 (साली एक गोष्ट घरात जाग्यावर मिळेल तर शपथ!)
 अहो, तारेवरच आहे
 तुमच्या अगदी नाकासमोर
 आई गं, माझी सायन्सची वही पाहयलीस?
 जेवायच्या टेबलाखाली पडलीय बघ
 सूनबाई आयोडेक्स कुठं सापडत नाहीये ते?
 भांड्याच्या शेलपात दुसऱ्या कप्प्यात
 तेर सख्खं किती गं आई?
 (काय कार्टी आहे. घाईच्या वेळात नेमका तेराचा पाढा
 विचारते.)”

एकाचवेळी घरातील अनेकांच्या प्रश्नांना चोख उत्तरे देणारी स्त्री ही एक यंत्र बनली
 आहे हे उपरोध-उपहासाचा वापर करून प्रखरतेने कवयित्रीने मांडलेले आहे. अशा
 आकृतीबंधाचा अभ्यास करताना जाणवते ते हे की, ह्या कविता सोपेपणाकडे अधिक
 झुकतात. त्यामुळे परिणामकारकता वाढत असली, तरी काव्यात्मकता मात्र नष्ट होते.
 उपरोधातूनही वेदना सांगण्याचा कवयित्रीने स्तुत्य प्रयत्न केला आहे.

‘प्रतिबिंब’ ह्या कवितेमधील भावना अत्यंत तिखट वाटतात. कारण त्या विदारक सत्य सांगणाऱ्या आहेत. अत्यंत कमी शब्दांमध्ये स्त्री-पुरुष जीवन रेखाटले आहे ते पुढीलप्रमाणे :

“तो आरशात पाहतो तेव्हा
त्याला दिसतो
जसा तो असतो
ती आरशात पाहते तेव्हा
तिला दिसते
जशी ती नसते.””

‘प्रतिबिंब’ ह्या कवितेतील आशयासंदर्भात रा. ग. जाधव म्हणतात,
“स्त्रीपुरुषसंबंधातील भावगर्भ पदरांचे प्रत्ययकारी दर्शन कवयित्रीने घडविले आहे. जाधव ह्यांचा हा अभिप्राय मार्मिक विलक्षण अर्थपूर्ण असा आहे. कारण स्त्री पुरुषप्रधान मनुष्यसंस्कृतीच्या आरशात स्वतःचे खरे प्रतिबिंब पाहूच शकत नाही. किंबहुना त्या संस्कृतीला इष्ट वाटणारे पण खरे नसणारे असे रूप तेवढे त्या आरशात प्रतिबिंबित होते, असा हा स्त्रीवादी अभिप्राय आहे.”” रा. ग. जाधवांचे हे मत योग्य व समर्पक असे आहे.

“तो आरशात पाहतो तेव्हा
त्याला दिसतो
जसा तो असतो
ती आरशात पाहते तेव्हा
तिला दिसते
जशी ती नसते.””

अल्पाक्षरमणीयत्व हे अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. संवेदनशील व अंतर्मुख असणारे कविमन अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितामधून व्यक्त झाले आहे. 'अन्वय' ह्या कवितासंग्रहातील 'जन्म' ह्या कवितेत प्रकारचा आशय व्यक्त झाला आहे.

“तू एक घनगंभीर कातळ
खोल संथ अंधारगुहेत
मी वेदना होऊन तुझ्या स्पर्शात जखडले”^{१३}

किंवा

“शब्दाइतके असंवादी काहीच नसते
शरीरा इतके बोलके
काहीच नसते”^{१४}

'अन्वय' मधील 'स्थितप्रज्ञ आपण सारेच' ह्या सारख्या कवितेतून उपरोधाची अधिक जाणीव होते. पहा :

“इराकडे सौदी अरेबियावर
पुन्हा स्कड क्षेपणास्त्रे सोडली
आई वाढ ना लौकर भूक लागलीय
मित्र राष्ट्रांचा जोरदार प्रतिहल्ला
मानवी वस्तीवर तुफानी बॉम्बफेक
हजारो इराकी नागरिक
मेल्याची भीती व्यक्त
पुलावचा बाऊल इकडे देना
पंजाबात अतिरेक्यांकडून
अठ्ठाविस जणांची हत्या
मृतांच्या कुटुंबियांना भरघोस
सरकारी मदत जाहीर
मला श्रीखंड ठेवा हं थोडं”^{१५}

बातम्यांमधील विषय व घरातील वातावरण ह्यांच्यातील विसंगती येथे कवयित्रीने अचूकपणे पकडली आहे. स्त्री ही प्रत्येकाची कुणी ना कुणी लागत असते. पण ती कोण आहे, हे तिच्या तिला ठाऊक नाही. 'तू कोण' गीतरचना प्रकारातील 'स्त्रीसूक्त' मधील ही कविता पहा :

“तु कोण बाई?
मी इकडची जाई
तू कोण बाई
मी सासूसासऱ्याची दाई
तू कोण बाई?
माझ मलाच ठाऊक नाही”^{१६}

अश्विनी धोंगडे ह्यांची कविता अभंग-ओवीच्या देशीय शैलीतच विद्रोहाची भाषा व भावना व्यक्त करते. 'अन्वय' मधील पहिलीच कविता 'धन्यो स्त्रीजन्म' स्त्रीवादी भाष्य व वक्तृत्व प्रकट करताना दिसते. पहा :

“बरे झाले देवा । केलासि उपकार
घातलेस जन्मा । बाईच्या ह्या
न कळे कोणा । अर्थ बोलण्याचा
भाषेनेही मुके । केले आम्हा ॥”^{१७}

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतून लढाऊ स्त्रीवादी मिथकदृष्टी जाणवते. 'स्त्रीसूक्त' १९८८) ह्या कवितासंग्रहांच्या प्रारंभीच ऋग्वेदातील वागांभृणी सूक्त मराठी उद्धृत केलेले आहे ते असे :

“मी आहे ब्रह्मांडाची अधीश्वरी
हे अखिल विश्वही माझीच विभूती आहे”

हे अवतरण कवयित्रीच्या भूमिकेचे स्वरूप सूचित करणारे आहे असे रा.ग. जाधव म्हणतात.^{१८}

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी 'स्त्रीसूक्त' मधून कविता रचनेसाठी वृत्तपत्रशैलीचा जो वापर केला आहे, तो एक वेगळा प्रयोग म्हणावा लागेल. समाजवास्तवाचे पूर्ण भान असलेली नवी सामाजिक जाणीव आपल्या वैयक्तिक अनुभवांचे निर्भयपणे, प्रामाणिकपणे केलेले प्रगटीकरण, अतिशय खोलवर जाऊन केलेले सूक्ष्म आत्मनिरीक्षण ही वैशिष्ट्ये त्यांच्या कवितेतून प्रत्ययाला येतात. ह्या संदर्भात शिरीष पै म्हणतात, "अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्ता'त कोणतीही सामाजिक क्रांतीची रोखठोक भूमिका नसली; तरी आजच्या समाजात समाज सुधारणेच्या शिखरावर असतानाही स्त्रीची जी अवनती झाली आहे. त्याबद्दल तीव्र विषादच वरवर उपहासप्रधान वाटणाऱ्या कवितांच्या मुळाशी आहे. त्यांची कविता हे सामाजिक बदलासाठी केलेले एक प्रकारचे आवाहन आहे."^{१९} शिरीष पैंचे हे मत अभ्यासपूर्ण असेच आहे. ते 'स्त्रीसूक्त' मधील कवितांसाठी असेल, तरी ते 'अन्वय' ह्या कवितासंग्रहांलाही लागू पडणारे आहे. रा. ग. जाधव, ह्यांचेही मत येथेच नमूद करणे योग्य होईल. कारण हे मत दोन्ही कवितासंग्रहांना उपयुक्त असेच आहे. "स्त्रीसूक्त मधील कविता विचारांचे निवेदन वा प्रतिपादन करणारी व त्यासाठी वक्तृत्वगुणांचा अवलंब करणारी आहे."^{२०} रा. ग. जाधवांच्या 'स्त्रीसूक्त' बद्दलचा हा अभिप्राय 'अन्वय'ला मिळताजुळता असाच आहे.

थोडक्यात, अश्विनी धोंगडे ह्यांनी स्त्रीजीवनाचे चित्रण प्रामुख्याने 'मुक्तच्छंद' ह्या रचनाप्रकारातून केले आहे. ओवीच्या देशीय शैलीत गीतरचनेचाही अंतर्भाव होतो. तसेच दीर्घकविता, स्त्रीगीतात्मकरचना, वृत्तपत्रीय बातम्यांची कात्रणे, दिनविशेष, जाहिराती,

कॉम्प्युटर उत्तरपद्धती ह्यांचा वापर त्यांनी केला आहे. १९६० पूर्व मराठी कवयित्रींची कविता व साठोवरी मराठी कवयित्रींची कविता ह्यांच्याशी तुलना करता अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अश्विनी धोंगडे ह्यांची कविता प्रगल्भ वाटते. दीर्घकविता, मुक्तछंद, ओवीबद्ध रचना, स्त्रीगीतात्मक रचना ह्यासारखे रचनाप्रकार व काव्यप्रकार त्यांनी यशस्वीपणे हाताळले आहेत.

४.२.२. अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतील प्रतिमा, प्रतीके व भाषाशैली :

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी योजलेल्या प्रतिमांचा, प्रतीकांचा व भाषाशैलीचा आता आपण विस्ताराने विचार करू. नवकाव्याच्या उदयानंतर मराठी कवितेच्या क्षेत्रात रसचर्चेबरोबरच अलंकारचर्चाही कालबाह्य ठरविण्यात आली आहे. काव्याच्या मूल्यमापनात आता अनेक घटकांबरोबरच प्रतिमा व प्रतीके ह्यांचाही विचार करणे आवश्यक मानले जाऊ लागले आहे प्रतिमा व प्रतीके हे काव्याची केवळ शोभा वाढवण्याचे काम करतात, असे नाही; तर काव्याचे ते अंगभूत घटक म्हणून काव्याच्या आशयाची अपरिहार्य गरज म्हणून येत असतात. 'प्रतिमा' ला इंग्रजीत Image म्हणतात, तर 'प्रतीका' ला Symbol म्हणतात. प्रतिमेविषयी सुधीर रसाळ म्हणतात, 'उच्चारांनी चिन्हांकीत होणाऱ्या दोन किंवा अधिक मानसिक संदर्भामध्ये म्हणजेच त्यातील संवेदनाकृती व तत्संलग्न भावनिक, वैचारिक घटक यामध्ये घडणाऱ्या साधर्म-वैधर्म्याधिष्ठित आंतरप्रक्रियेतून निर्माण होणारी मूर्त, गतिशील, अनेकार्थी सेन्द्रिय संघटना होय.'^{२९}

प्रतिमा ही विशुद्ध काव्याची भाषा आहे. अर्थात प्रतिमाशिवायही चांगले काव्य होऊ शकते. परंतु अशा कविता कमी आहेत. जी गोष्ट प्रतिमांची, तीच प्रतीकांचीही आहे. प्रतिमेचा संबंध ज्याप्रमाणे उपमानाशी आहे, त्याप्रमाणे प्रतीकांशीही असतो. प्रतीक ही स्थिर झालेली प्रतिमाच असते. अश्विनी धोंगडे ह्यांनीही आपल्या काव्यात विविध स्वरूपात प्रतीके

व प्रतिमा ह्यांचे उपयोजन केले आहे. त्याचा आता येथे अधिक विचार करावयाचा आहे. त्या ओघात त्यांनी उपयोजितलेली भाषाशैलीही आपल्यास जाणून घ्यावयाची आहे.

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी आजची स्त्री कोणत्या पातळीवर आहे, ह्याची जाणीव आपल्या कवितांमधून करून दिली आहे. त्यासाठी अनेक प्रतिमाप्रतीके ह्यांची योजना त्यांनी केली आहे. शिवाय उपरोध व विडंबन त्यांचीही त्यांनी योजना केली आहे. 'स्त्रीसूक्त' ह्या कवितेतून त्यांनी आजच्या स्त्रीची पारंपरिक प्रतिमा व्यक्त केले आहे. स्वतःचे वय कमी दाखविण्याच्या प्रयत्नात 'बोन्साय' झालेली तिची प्रतिमा मार्मिक व वस्तुस्थितीदर्शक आहे.

पहा :

“वयाची उंची कापता कापता
आयुष्याचेच बोन्साय झाले.”^{२२}

'स्त्री' ह्या कवितेत झाडाची प्रतिमा अशीच त्यांनी सुंदरपणे व्यक्त केली आहे. पहा :

“कोणी पानं, कोणी फुलं, कोणी फळं
वाटेवरच्या झाडाला नागवीत गेलं
झाडाला कधी कळलं नाही
काय मिळवलं, काय विकलं”^{२३}

'अन्वय' (१९९२) ह्या दुसऱ्या कवितासंग्रहांतही अनेक प्रतिमा आल्या आहेत. पहा:
'घनगंभीर कातळ', 'सुस्त वेदना', 'वेदनांचे आसूड', 'पेटते अग्निकुंड', 'संघर्षाच्या भिंती',
'दिशाहीन अंधार', 'झिडकारले तरी मांडीवर बसणारे मांजर', 'गर्दी', 'प्रश्न' त्यांच्या काही
कविताही प्रतिमात्मक अशा आहेत. उदा. पुढील काव्यपंक्ती पहा :

“आयुष्य लुळ पांगळं
हवा काढून घेतलेल्या फुग्यासारखं”^{२४}

अश्विनीबाईची कविता मार्मिक असली, तरी अतिसापेपणाकडे झुकल्यामुळे ती पसरट व उथळ बनली आहे. ‘अवलंबित’, ‘ती एक मिनी कॉम्प्युटर’ ह्यासारख्या कवितांमध्ये संवादात्मक शैली आलेली आहे. पहा:

“चार पाहुणे यायचेत बाई
यायचेत जेवायला
आता कसं करू बाई
मिक्सर बिघडला”^{२५}

यंत्रावर अवलंबून राहणारी स्त्री येथे संवादात्मक शैलीतून प्रभावीपणे रेखाटली आहे. १९६० पूर्व काव्यपरंपरेला कवयित्रीने स्वतःच्या प्रतिभेने जुन्या परंपरेचे संकेत भिरकावून देऊन आपल्या अनुभूतींच्या अभिव्यक्तीसाठी नवा आविष्कार ‘स्त्रीसूक्त’मधून निर्माण केला.

‘अन्वय’ मध्ये कवयित्री स्त्रीपुरुषसंबंध स्पष्ट करण्यासाठी प्रतिमांचा वापर प्रभावीपणे करताना आढळते ‘वास्तव’ या कवितेत स्त्रीपुरुष तुलना व त्यांच्यातील संघर्ष स्पष्ट केला आहे. पहा :

“आकाश आकाश आहे
आणि माती माती
तू तू आहेस
आणि मी मी
हे सारे आधीच कळते
तर संघर्षाच्या अशा थोराड भिंती
कदाचित् आपल्यामध्ये उभ्या ठाकल्या नसत्या”^{२६}

पुरुषांसाठी 'आकाश' ही प्रतिमा तर स्त्रीसाठी 'माती' ही प्रतिमा वापरलेली आहे. 'आतबाहेर' ह्या कवितेत स्त्रीचे घराबाहेरचे व घरातील जीवन विरोधाभासून व्यक्त झाले आहे. त्यासाठी 'मांजरीच्या कातडीसारखे' व 'वेदनांचे आसूड' अशा प्रभावी प्रतिमातून स्त्रीमनाची घुसमट, कुचंबना व्यक्त झाली आहे. 'आतबाहेर' पहा :

“बाहेर
फक्कड उजेड
आत
गच्च काळोख
बाहेर
मांजरीच्या कातडीसारखे
मखमली मऊ
आत
वेदनांचे आसूड
कातडी सोलणारे”^{२७}

स्त्रीमनाविषयी राग, तिरस्कार, स्वतःच्या शरीराचा भयानक राग 'झिडकारून' कवितेमध्ये मार्मिक प्रतिमेतून व्यक्त झाला आहे. 'झिडकारलेल्या मांजराने येऊन बसावे पुन्हा पुन्हा मांडीवर'^{२८} तसेच 'तरीही मांजर पुन्हा पुन्हा सोकावतेच मांडीवर बसायला'.... 'तू असा !' या कवितेत पुरुषाला अनेक प्रतिमा वापरलेल्या आहेत.

पहा :

“तू असा
मळलेल्या धुक्यात गुरफटलेल्या हवेसारखा
तू असा
पाहूनही न पाहणारा काळोखाच्या डोळ्यासारखा”^{२९}

‘जन्म’ मध्येही स्त्री-पुरुष तुलना प्रतिमांच्या माध्यमातून व्यक्त होताना दिसते पहा :

“तू एक घनगंभीर कातळ
खोल संध अंधारगुहेत
युगानुयुगे सुस्त पहुडलेला
मी वेदना होऊन तुझ्या स्पर्शात जखडले
कोरीव पाषाणमूर्तीचे
प्रकाशमय शिल्प
कोणी कसे जन्मा घातले?”^{३०}

स्त्रीच्या शरीराची जाणीव, शरीरधर्म, तिच्या स्वभावातील संवेदनशीलता, हळूवारपणा हे सर्व स्त्रीजीवन व्यक्त करण्यासाठी ‘पोचे आलेल्या’ या कवितेत भरपूर प्रतिमांचा वापर केलेला आहे. ‘तांबरलेले मन’, ‘फर्निचरसारखे आयुष्य’, ‘धगधगते श्वास’, जाळीदार निबर त्वचा, संवेदांचे हिरवे धुमारे.

‘स्त्रीसूक्त’ व ‘अन्वय’ मधील शब्दप्रतिमा विशेषण, क्रियाविशेषण, नाम व सर्वनाम यांच्याभोवती वारंवार भिरभिरताना दिसते. तळ्यात-मळ्यात, अंधार, काळारंग, धुके, माती-माती, आकाश-आकाश, तू-तू, मी-मी, वाकवून-वाकवून, गर्दी, काळोख, हसले-हसवले, रडले-रडवले, मी आणि तू, पुन्हा-पुन्हा एक, एकटे, एकांत काही शब्दांची पूर्नरावृत्ती तसेच दोन्ही कवितासंग्रहांमध्ये भरमसाठ इंग्रजी शब्दांचा वापर केलेला आहे. ब्युटी पार्लर व त्या संदर्भातील फेशल, क्रीम बेस, रुजू, हेअर सेट डाय, मेकप, आयब्रोज, नेलपेंट्स, बॉबकट, लिपस्टिक, पावडर्स, शाम्पू, फाऊण्डेशन, मॅचिंग, स्लीव्हलेस ब्लाऊज, डेसिंग टेबल, लॉन्ड्री तसेच स्वयंपाकघरातील गॅस ओव्हन, मिक्सर, स्लाईसर, लाईट, आईस्क्रीम, केक, फ्रिज, टीपॉय इ. नोकरी संदर्भातील - ऑफिस, केबिन, पेपररीडिंग, डॉयव्हर, हंटर, हॉल, प्रोग्रॅम थॅक्स, शेक हँड, स्टॅन्डर्ड, फ्लॉट, कॉन्ट्रॅक्ट, मिक्स्ड कॉकटेल, ड्रिंक्स पार्टी, आर्ट गॅलरी तसेच

काही इतर शब्द अॅम्बुलन्स, टी.व्ही., शूटींग, क्लोजप, टाईम्स, टिल मेमरी फेडस् अॅन्ड लाईफ डिपार्टस, यु. वुईल रिमेन एन्शार्ईन्ड इन आवर हार्टस्, कॅपिटेशन फ्री, ऑन युवर मार्क, गेट सेट गो... वॉल टु वॉल, बर्थ टु डेथ, यासारखी इंग्रजी वाक्यांचाही वापर कवयित्रीने केलेला आहे.

अश्विनी धोंगडे ह्यांची कविता नव्या प्रतिमा शोधताना दिसते. त्याच त्या रुढ प्रतिमा-प्रतीके ह्यांच्या पलीकडे जाऊन आपल्या भावना अधिक प्रभावी करण्याचा प्रयत्न ती करू लागली आहे. कदाचित इतर भाषेतील वाङ्मयाच्या अभ्यासामुळे असेल, परंतु इतर भाषेतील प्रतिमांचा-प्रतीकांचा ती वापर करू लागली आहे. त्यांच्या कवितेची भाषा साधी सरळ आहे. कवितेसाठी त्यांनी वापरलेली भाषा त्यांची स्वतःची आहे. जसे बोलावे तसे त्या लिहितात. स्त्रीचे बोलणे जसे आतून काळजाच्या तळापासून, विश्वासात घेणारे असते तशी त्यांची कविता आहे. त्यामुळे निवेदनातील सरलता, सहजता आणि आवेग त्यांच्या काव्यलेखनात आला आहे. तिच्यात दुर्बोधता मुळीच नाही. संदर्भाची जडता तिच्यात नाही. कवयित्रीचे अनुभव आणि त्यांची भाषा हे दोन्ही घटक एकमेकांशी एकरूप झालेली दिसतात. स्त्रीजीवन विषयक प्रगट चिंतनाचे रूप कवितेने धारण केल्यामुळे ती कधी गद्यमय वैचारिकही असते. तर कधी निव्वळ स्वानुभवात्मक तर कधी एखाद्या उद्गारासारखी अशी वेगवेगळ्या पद्धतीने ती आपला आशय मांडते. तिची बांधणी घट्ट नेटकी आणि आशयाला नेमकी धरून असते. विशुद्ध भावकवितेपासून मात्र अश्विनी धोंगडेची मुक्तशैलीतली ही कविता बरीच दूर गेली आहे. आघाती निवेदनाची मुक्तशैली, वक्तृत्वातला जोरकसपणा तिच्यात असल्याने ती वाचणाऱ्याच्या मनाला चटका लावणारी आहे. या संदर्भात शिरीष पै म्हणतात, 'वर वर उपहासाची, उपरोधाची, विनोदाची विडंबनाची झालर असलेली अश्विनी धोंगडेची कविता

तिच्या गाभ्यातून स्त्रीजीवनाविषयीचा जो विचार विविध बाजूंनी करते आहे तो खरोखरीच मेंदू गरगरायला लावणारा आहे.”^{३३} शिरीष पैं चे हे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे.

४.३. समारोप :

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवनाचा अभ्यास करित असताना हे लक्षात येते की, ह्यांनी अभिव्यक्तीसाठी वेगवेगळे रचनाप्रकार, आकृतीबंध, काव्यप्रकार हाताळलेले आहेत. त्यातून त्यांची प्रयोगशीलता दिसून येते. अश्विनी धोंगडे ह्यांनी प्रामुख्याने ‘मुक्तच्छंदा’मधून आपले काव्यलेखन मोठ्या प्रमाणात केले आहे. ओवीच्या देशीय शैलीत गीतरचना ह्या छंदोबद्ध काव्यप्रकारांमधूनही त्यांनी स्त्रीजीवन व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्याशिवाय वृत्तपत्रातील बातम्यांची कात्रणे, दिनविशेष, जाहिरात, कॉम्प्युटर, उत्तरपद्धती, किराणामालाची यादी अशा अनेक अभिनव आकृतिबंधांचाही त्यांनी वापर केला आहे. दीर्घ काव्याचाही त्यांनी अवलंब केला आहे. ह्या सर्व अभिव्यक्तीप्रकारांमधून मनाला भावणारे, जाणवणारे अनुभव त्यांनी निःशंकपणे व्यक्त केले आहेत. १९६० पूर्व कवयित्रींच्या कविता तसेच अन्य साठोत्तरी कवयित्रींच्या कवितेपेक्षा धोंगडे ह्यांच्या कवितेत मोकळेपणा जाणवतो. त्यांची कविता निसर्ग समाज व संस्कृती ह्यांचे भान ठेवणारी आहे. ती मराठी काव्याच्या परंपरेशी नाते जोडणारी व जपणारी आहे. जे जीवन अनुभवले, पाहिले, त्यांची अभिव्यक्ती प्रामाणिकपणे करणारी अशी ती आहे. ती अंतर्मनाचा शोध घेणारी आहे. तसेच बाह्य जीवनातील वास्तवाचे भान राखणारीसुद्धा आहे. आपले अनुभव त्यांनी जाणीवपूर्वक मांडले असले, तरी त्यासाठी त्यांना शब्दांचा खटाटोप मात्र करावा लागलेला नाही असे दिसते. मनात दाटून येणाऱ्या भावना व विचार ह्यांची अभिव्यक्ती सहजपणे कवितेतून झालेली जाणवते. उपरोध, उपहास, विनोद, विडंबन, ह्यांची झालर असलेली कविता आहे.

विरोधाभास, मिशकील खेळकर, संवादात्मक शैली, स्पष्टीकरण करणारी, तसेच उपदेश करणारीही कविता आहे. अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अतिशय प्रगल्भ अशी कविता आहे.

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी आपल्या काव्यातून अनेक प्रतिमा-प्रतीकांचा व मिथकांचा वापर केला आहे. ती कवितेतील भावाशयाला समृद्ध करणारी व अनुरूप आहेत. त्यांची कविता प्रतिमांचा सोस जरूर बाळगते. परंतु तितकीच ती प्रतिमांच्या वापराच्या मर्यादाही जाणते. थोडक्यात कवयित्रीने प्रतिमांचा वापर केला असला, तरी प्रतिमांच्या जंजाळामध्ये ती फसलेली नाही. अनुभवाला गडदपणा आणण्यासाठी नेमक्या प्रतिमांची योजना त्यांनी केली आहे. प्रतिमाबरोबर मिथकांचाही त्यांनी वापर केला आहे. त्यामधून पारंपारिक भावनेला तडा देण्याचा प्रयत्न दिसतो. कवयित्रीने ऋग्वेदातील सूक्तांची केलेली मांडणी 'स्त्रीसूक्त' मधील आशयाशी संवादी, विरोधाभास, विसंवादी भाववृत्तीचे आंदोलन वाचकांच्या मनात निर्माण करणारे आहे. असे दिसते. स्त्रीजीवनातील दुःख, वेदना, स्त्रीमनाची घुसमट बदलते स्त्रीजीवन, नोकरी-व्यवस्था यातील कौटुंबिक नातेसंबंधातील ताणतणाव, विवाहसंस्थेतील प्रसंग अनुभव, महानगरीय संवेदना, सामाजिक जाणीवा, स्त्रीवादी जाणीवा-विचार स्त्रीपुरुषसंबंध तुलनात्मक अनुभव व्यक्त करण्यासाठी कवयित्रीने प्रतिमा-प्रतीकांचा वापर केला आहे. प्रामुख्याने स्त्रीसाठी झाड निर्लेप तवा यासारखी प्रतिके वापरली आहेत तर कवितेत जुन्या प्रतिमा येतात, तशाच काही नव्या प्रतिमाही येतात ह्या प्रतिमांचा अर्थपूर्ण व सौंदर्यपूर्ण वापर त्यांनी केला आहे.

'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' मधील कवयित्रींची भाषा धीट आहे. त्यात मोकडेपणा अधिक जाणवतो. संकोच, बुजरेपणा, दडपण तिच्या कवितेत आढळत नाही. अश्विनीबाईची कविता मार्मिक असली तरी काव्यगुणसंपन्न मात्र नाही. अतिसोपेपणाकडे झुकल्यामुळे ती पसरट व

उथळ बनली आहे. अश्विनी धोंगडे ह्या एक उल्लेखनीय कवयित्री म्हणता येतात त्यांनी आपल्या कवितेतून स्त्रीजीवनाचे अनेक पदर उलगडून दाखविले आहेत. त्यासाठी अनेक जुने व नवे आकृतीबंध रचनाप्रकार, काव्यप्रकार त्यांनी सहजपणे हाताळले आहेत. एकूण मराठी कविता समृद्ध करण्यामध्ये त्यांचा वाटा मोलाचा आहे. असे निश्चितपणे वाटते.

४.४. संदर्भ व टीपा :

(सूचना : जेथे आवृत्तीचा उल्लेख नाही, तेथे प्रथमावृत्ती समजावे)

१. धोंगडे अश्विनी, 'स्त्रीसूक्त', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. २३
२. तत्रैव, पृ. २३
३. तत्रैव, पृ. ६२
४. तत्रैव, पृ. ६७
५. तत्रैव, पृ. ३७
६. तत्रैव, पृ. ८
७. तत्रैव, पृ. ६
८. तत्रैव, पृ. १०
९. तत्रैव, पृ. ३२
१०. तत्रैव, पृ. १५
११. तत्रैव, पृ. ४४
१२. जाधव रा. ग., 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९६, पृ.४४
१३. धोंगडे अश्विनी, 'अन्वय', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९२, कविता क्र. ५
१४. तत्रैव, कविता क्र. ५
१५. तत्रैव, कविता क्र. ४१
१६. धोंगडे अश्विनी, 'स्त्रीसूक्ती', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. १४
१७. धोंगडे अश्विनी, 'अन्वय', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९२, कविता क्र. १

१८. जाधव रा. ग., 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९६, पृ. १०६.
१९. पै शिरीष, संगवई विजया (संपा.) प्रस्तावना 'आव्हान', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती : २००४, पृ. २९.
२०. जाधव रा. ग., 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९६, पृ. ११७.
२१. रसाळ सुधीर, 'कविता आणि प्रतिमा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९८२, पृ. २५२.
२२. धोंगडे अश्विनी, 'स्त्रीसूक्त', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९८८, पृ. ३३.
२३. तत्रैव, पृ. ४
२४. धोंगडे अश्विनी, 'अन्वय', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९२, कविता क्र. ३७
२५. धोंगडे अश्विनी, 'स्त्रीसूक्त', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. ४१
२६. धोंगडे अश्विनी, 'अन्वय', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९९२, कविता क्र. १६
२७. तत्रैव, पृ. ७
२८. तत्रैव, पृ. २०
२९. तत्रैव, पृ. ३
३०. तत्रैव, पृ. ५
३१. पहा : पै शिरीष, संगवई विजया, प्रस्तावना, 'आव्हान', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, द्वितीयावृत्ती : २००४, पृ. १५